

Az 1965-ben megjelent *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozat I. kötetében A *Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban* címmel megjelent dolgozatomban¹ egyebek közt megállapítottam, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség, melynek alapokmánya volt a *Sententia Concors* és a *revideált Heidelbergi Káté*, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert alkalmazhatatlan volt. Sem Méliusz, sem Dávid nem bírt mozogni e felemás szellemiség kényszerzubbonyában. Leghamarabb Dávid vonta le e helyzet következményeit s nyomban a marosvásárhelyi zsinat (1566. máj. 19.) után visszatért az egyezségben félretett 1566. márc. 15-iki tordai zsinat antitrinitárius álláspontjához. Ennél tovább nem mentem fejtegetéseimben, mert a közben kitört dogmatikai harcok elemzése — tárgyamon kívül esvén — feleslegesen növelte volna irásom terjedelmét. Emellett dolgozatomban 1567. aug. 7-i keltezésű ajánlólevelének megfelelően úgy kezeltém a Dávid szerkesztésében kiadott *De falsa et verat*, mint 1567 folyamán keletkezett szellemi terméket, tekintet nélkül 1568. évi késedelmes megjelenésére.

Pirnát Antal a *Studia et Acta Ecclesiastica* I. kötetéhez e folyóirat 1967. évi 4. számában (486—492. lap) közreadott észrevételeinek tekintélyes részében nevezett tanulmányommal foglalkozott. Ennek során fenti két megállapításommal, illetve eljárással kapcsolatban tett megjegyzéseire kívánok e helyen reflektálni.

1. Dávid Ferenc 1567. február 13-án Tordán tartott zsinata

Hivatkozott dolgozatomban arra az eredményre jutottam, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség megszegője Dávid Ferenc volt. Pirnát Antal szerint ez állítás megítélésénél a Méliusz iránt érzett „jóakarató elfogultság”-om vezetett, mert az általam felhozottakból is bizonyos, hogy a békebonthatást az 1567. február 24—26-i debreceni zsinat, vagyis annak szerzője, Méliusz követte el. De távolról sem ez a helyzet. Én megállapításomat objektív tényre alapoztam, s ez nem más, mint a Tordán 1567. február 13-án tartott zsinat, melyen Dávid Méliuszt megelőzve hivatalosan is megtagadta a *revideált Heidelbergi Kátét* s azzal együtt a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséget. Dávid e döntő elhatározásra már jóval előbb megtette az előkészítő lépéseket. A megállapodás dacára tovább hirdette korábbi eszméit, minek következtében Kolozsvárott a nyugalom nem állott helyre, mint ezt a városi tanács 1566. május 4-én és június 8-án kelt végzései hitelesen igazolják.² Változatlan hevességgel folyt a harc a város lelkészei és polgárai közt 1566 őszén is, mikor Károlyi Péter foglalta el Szikszai Fabriceus Balázs helyén az iskola rektori tisztét, s ő is kénytelen volt Dáviddal vitába bocsátkozni a *Logosz* és Szentlélek istenségének kérdése felett. Ez a vita talán már Károlyi székfoglaló előadásán kirobbant, s azután előszóban és írásban tovább folytatódott. Dávidnak a Károlyi tételeihez és argumentumaihoz fűzött cáfoló érvei hiteles dokumentumban fennmaradtak.³ Ezekben ez az egyetlen kitétel: Scriptura sacra de hypostasi Verbi et Spiritus Sancti nihil dicit — szemléltetően mutatja, hogy Dávid a Fiú és Szentlélek Atyától független hypostasisát tagadta, s csupán csak az Atya istenségét ismerte el. Tehát már 1566 őszén szakított a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséggel, s visszatért a kényszerűségből félretett márc. 15-i tordai háromszakosas hitvallás radikális elveire. De mindezt eddig Dávidnak csak egyéni álláspontja volt, s a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egységmű legalább papíron még fennállott. Méliusznak ez időbeli álláspontját és magatartását nem ismerjük ily tüzetesen, de tekintve egyéniségét és teológiai gondolkodását, fel kell tételezni róla, hogy ő sem tudta magát a gyulafehérvár—marosvásárhelyi tanítási vonalba beleélni. Hitelt kell adnunk Dávidnak, mikor a *Refutatio Scripti Melii*-ben (Gyulafehérvár, 1567. RMK II. 107.) Méliuszt az egyezség megszegésével vádolja, mivel a Gyulafehérvárott félretett műszavakat újból előszedte.⁴ Kettejük közt tehát alig lehetett különbség. Az egyezséget egyik sem tartotta be, s ez a gyakorlatban már felbomlottnak volt tekinthető. De végül valamelyiküknek hivatalosan is kezdeményező lépést kellett tennie a gyulafehérvár—marosvásárhelyi megegyezés felmondására. Erre is sor került, de a kezdeményező nem Méliusz volt — mint Pirnát Antal állítja —, hanem Dávid. Ő hívta össze Tordára az 1567. febr. 13-i zsinatot, mely hivatalosan is szentesítette a gyakorlatban már korábban érvényesített servetiánus tanítást.

¹ *Studia et Acta Ecclesiastica* I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965. 93—129.

² JAKAB ELEK: Kolozsvár története. II. köt. Bp. 1888. 173—174.

³ LAMPE—EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 152—158. NAGY KÁLOZI BALÁZS: Károlyi Péter. *Studia et Acta Ecclesiastica* II. A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 485—489.

⁴ POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi ref. egyház története. I. köt. Bp. 1904. 202.

Az 1567. febr. 13-án Tordán tartott zsinatról nincs egykorú unitárius híradás. Az egyetlen hiteles megemlékezés róla Méliusz 1567. évi latin nyelvű hitvallásának II. János királyhoz intézett ajánlólevelében, valamint e hitvallás Responso Catholica c. fejezetében olvasható az egykorú események folyamába szervezen beépítve.⁶ Méliusz közlésének legfontosabb részletét a nevezett hitvallás debreceni unikumpéldányából eredeti latin szövegben adom: „Ubi autem victi veritate — célzás a gyulafehérvári első hitvitára — autores Serveticae haereseos, variantes opinionem suam, instituta est concordia, quam cito Vasarhelina Synodo turbarunt. Post publicis concionibus et disputationibus praesertim foeda colluvie Tordani conventiculi ad 13. februarii convocati: ubi realem triadem Christi et Spiritus Sancti realem, subsistentem, aeternamque et Jehovahem deitatem et Hypostasem impie abnegarunt. Logon et Spiritum S. virtutes quoad esse tantum Dei, nec Logon aeternum. Dei Filium a Patre ab aeterno genitum, nisi carnis respectu: quod in consensu Albae Juliae et Synodo Vasarhelina et Catechesi, Sancte approbarant. Christum Logon Filium dei, Deum Jehovaham, Spiritum S. verum deum, Jehovah habentem suam existentiam, Patri et Filio coaequalem”. Elég ennyi annak igazolására, hogy Dávid az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton hivatalosan is visszaállott az előző évi márc. 15-én Tordán kezdeményezett servetianus alapra és a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezséget, valamint a revideált Heidelbergi Kátét megtagadta. Méliusz a Heidelbergi Káté ügyére még másodszer is visszatér: „Haec Catechesis iterum in Tordano conciliabulo, in concionibus publicis falsificata et repudiata est.” Dávid álláspontja szerint az egy Isten csupán csak az Atya, míg a Fiu és a Szentlélek külön hypostasis híján az Atyához tartoznak, annak mintegy tulajdonságai, így Istennek sem tekinthetők.⁶ Ez a tanítás lényegében azonos az 1566. márc. 15-i tordai zsinat nézeteinek és a Károlyi Péterrel 1566 vége felé folytatott vita ellentételeinek szellemiségével. Történetíróink közül Kanyaró Ferenc és Borbély István már megemlékeznek az 1567. febr. 13-i tordai zsinatról, de úgy, mint az unitáriusok első zsinatáról, ahol Dávid felmondotta a Méliuszsal kötött egyezséget.⁷ E felfogás még mit sem tud az 1566. márc. 15-i tordai zsinatról, bár Kanyaró azt más helyütt futólag az unitárius tanítás zászlóbontási alkalmaként idézi.⁸ Nyilvánvaló, hogy a két tordai zsinat összefüggését még egyikük sem ismerte fel. De nem ismerte fel Pokoly József sem, aki az első tordai zsinatot meg nem történtnek tekinti, s az ennek címe alatt fennmaradt háromszakaszos hitvallást egészen önkényesen az utóbbi tordai zsinat munkálata gyóntant tünteti fel.⁹ Méliusz az 1567. febr. 13-i tordai zsinat végzéseiről csak tartalmi tudósítást hagyott hátra, így azokat tételesen nem ismerjük. Ezért az sincs kizárva, hogy a második az első háromszakaszos hitvallását újította fel. Ez esetben azt fejezte volna ki Dávid, hogy a gyulafehérvár—marosvásárhelyi egyezség csak a pillanatnyi kényszer műve volt, s most visszatért a régebbi tordai irányvonalra.

Méliusz Károlyi Péter útján rendszeresen kaphatott híreket a kolozsvári egyházi fejleményekről, de jókor értesülhetett a Tordára 1567. febr. 13-ára kitzűzött zsinatról más úton is. A reformáció századában a zsinatokat átlagosan legalább 4—5 héttel a kitzűzött időpont előtt szokták összehívni. Így például Dávid Ferenc az 1579. febr. 24-re Tordára hirdetett zsinat meghívóját jan. 28-án, Hunyadi Demeter pedig az 1592. máj. 31-i tordai zsinat meghívóját apr. 25-én bocsátotta ki.¹⁰ Sajnos, az 1567. febr. 13-i tordai zsinat meghívólevele ismeretlen, de a felhozott két példából következtethető, hogy ez is legalább 4—5 héttel előbb küldetett szét, mégpedig a vitakozásra kitzűzött tételek mellékelésével. Ismerve a követett gyakorlatot, a szóban forgó zsinatra Dávid Méliuszt is feltétlenül meghívta vitakozni. Így Méliusz akár barátainak értesítéséből, akár az újév elején kibocsátott hivatalos meghívóból már jan. 10—15. napjai táján tudhatott a készülő eseményről, sőt tájékozott lehetett a zsinaton megvitatásra kerülő tételek felől is. Volt tehát még egy jó hónapi ideje arra, hogy a megfelelő lépések eszközésére saját zsinatának egybegyűjtése végett meghívót bocsásson ki. De ez az egy havi idő nem volt elegendő arra, hogy az általa szükségesnek látott nagyobb szabású munkálatokat részletesen kidolgozza. Az időzavar érezette hatását az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinat munkáján. Ez a magyarázata annak, hogy a református egyház életére oly sorsdöntően kiható hosszabb és rövidebb hitvallás valamint kánononokönyv a zsinaton nem volt bemutatható, mert nem készülhettek el. Úgy hidalták át ezt a nehézséget, hogy a zsinat

⁶ Confessio Brevis Pastorum ad Synodum Debrecii celebratam 24, 25, et 26. Febr. Anno D. 1567. convocatorum. Debrecini, 1567. 3/a—3/b, D1/a—D3/a lev. RMK II. 105. Magyar fordításban Kiss ÁRON: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 469, 487.

⁷ POKOLY: i. m. I. köt. 199.

⁸ KANYARÓ FERENC: Dávid Ferencz. Keresztény Magvető. XLI/1906. 73—74. BORBÉLY ISTVÁN: Dávid Ferenc és kora. Ker. Magvető. XLVI/1911. 99—100. Itt azonban szerző, nem tudni mily forrás alapján, de helytelenül az 1567. évi tordai zsinatot febr. 17-re teszi.

⁹ KANYARÓ FERENC: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 45—46.

¹⁰ POKOLY: i. m. I. köt. 198—199.

¹¹ JAKAB ELEK: Dávid Ferencz emléke. II. rész. Oklevéltár. Bp. 1879. 18—19. Ker. Magvető. XIV/1879. 42—44 és XXIV/1889. 366—367.

megbízta Méliusz ezeknek haladéktalan megszerkesztésével és sajtó alá rendezésével.¹¹ Ezzel azonban Méliusz átvette Dávidtól az irányítást, a vitát irodalmi tere terelte s munkálataival ellenfele 1567. évi tevékenységének jórészt lekötötte. Mindezen körülmények utalnak arra, hogy az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinat nem aprólékos előkészítőmunka után ült össze, hanem a torlódo események sodrában sükségintézkedésből született egészen hirtelen.

Pirnát Antal nem számol a XVI. századi protestáns zsinatok összehívása körüli gyakorlattal, ezért nem tartja lehetségesnek, hogy Méliusz válaszképpen Dávid 1567. febr. 13-i zsinatára már 11 nappal később, febr. 24-én megnyithassa a maga zsinatát, legfeljebb csak azt hajlandó megengedni, hogy mind a két fél egymástól függetlenül szinte egy időben tartott zsinaton döntött jövőben követendő útról, így az ezért hordozott felelősségben osztoznak. Ez a vélekedés azonban nem állhat meg. Még nagyobb kár, hogy a szakirodalomból figyelmen kívül hagyja Méliusz az 1567. febr. 13-i tordai zsinat háromságtani határozatára vonatkozó tudósítását. Ily körülmények közt nem csoda, ha téves következtetésre jut, s a hivatalos szakításért Méliuszra hárítja a felelősséget.

Mindez Dávidra a legcsekélyebb mértékben sem borít árnyékot. A szakítás kérdésénél a sorrend tisztázásának kizárólag csak pragmatikus jelentősége lehet. Amit Dávid tett, következetes folytatása volt eddigi útjának. Olyan ígát dobott le magáról, mely számára hordozhatatlan volt, s ha késik e lépésével, bizonyára Méliusz előzi meg őt. A gyulafehérvár — marosvásárhelyi egységmű nem volt alkalmas arra, hogy oly erős egyenlőségeket, mint Méliusz és Dávid, egy életre megköttözzön. Aki úgy képzeli, hogy Dávid egyszer s mindenkorra lemond unitárius eszményeiről, s megmarad egy trinitárius keretekbe rekesztett fejletlen antitrinitárius szemlélet mellett csak azért, mert partnere, Méliusz is lemondott arról, hogy a töretlen, következetes helvét hitfelfogás érvényesítője legyen, s mindkettőt kielégíti szerződőtársának korrektsége, az Dávidot és Méliuszt alaposan félreismerte. Az antitrinitarizmus és a helvét reformáció szellemiségének összeházasítása életképtelen kísérlet volt, egyedül csak azt takarta, hogy egymáson pillanatnyilag nem tudtak erőt venni. Méliusz és Dávid Gyulafehérvár és Marosvásárhely után sem mondhattak le önmagukról. Az meg az események logikájához tartozik, hogy az 1567. febr. 13-án tartott tordai zsinatra okozatszerűen következnie kellett az 1567. febr. 24—26-i debreceni zsinatnak.

(azaz) de az ajánlat 1567. febr. 24-én kelt, tehát talán később!

2. A „De falsa et vera” megjelenésének körülményei

A *De falsa et vera*¹² megjelenési körülményeinek tisztázása eléggé bonyolult probléma, de egyben fontos művelődéstörténeti feladat is, mert ebben jelenik meg első ízben erdélyi és lengyelországi kooperációval az antitrinitarizmusnak az a hittani és exegetikai rendszere, melynek egyes elemei Dávid teológiájában már jóval a könyv megjelenése előtt érvényesültek, s amely ellen Méliusz az 1567. évi debreceni zsinat megbízásából kiadott két hitvallási munkálataiban felvette a küzdelmet. Ez a körülmény indított hivatkozott dolgozatomban arra, hogy a nagy műre úgy tekintsek, mint az erdélyi antitrinitarizmus 1567. évi eszmevilágának tárházára, s ha ezen felül még 1567. évinek is neveztem, ezt sem tettem minden alap nélkül, mert II. János királyhoz intézett ajánlólevele 1567. aug. 7-ről van keltezve. Én ugyanis e dátumot nem igazítom ki, sőt jelentőséget tulajdonítok neki, és úgy gondolom, hogy nincs ellentétben a mű 1568. évi tényleges megjelenésével.

Mint ismeretes, a *De falsa et vera* ajánlólevele 1567. aug. 7-én kelt, e datálással azonban ellentétben áll az ajánlás szövegében Hoffhalter Rafael nyomdász 1568 február utolsó napjainak történt halálának¹³ megemlézése. Ez utóbbi körülményt igazolja az is, hogy Hoffhalter Rafaelnek még az ajánlólevél datálása utáni időben is jelentek meg kiadványai, s csak az 1568. évi második gyulafehérvári hitvita leírásának unitárius kiadása jelent meg már az ő özvegyének neve alatt. Ez az ellentmondás kutatóink egy részét arra indította, hogy a mű megjelenését 1568-ra tegyék, ennek megfelelően az ajánlólevél keltezését sajtóhibának minősítsék és 1568. aug. 7-re helyesbítsék. Amennyire helyes az előbbi eljárás, éppen annyira labilisan bizonyul az utóbbi, mely bibliográfiai szempontból számos helytelen következtetés okozója lett.

Méliusz itt meg nem ez ellene harcol

¹¹ ZOVÁNYI JENŐ: A tiszántúli ref. egyházkerület története. Debrecen, 1939. 18. KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. Studia et Acta Eccl. 11. 156.

¹² DÁVID FERENC: De Falsa Et Vera Vnius Dei Patris, Fili, Et Spiritus Sancti Cognitione, Libri Dvo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transilvania. Albae Juliae. Év nélkül. RMK 11. 106. Itt megjelenése 1567-re van téve.

¹³ 1568. 2. Martii. Raphael typographus blasphemiarum Blandratae et Francisci Davidis excusor sub ingressum ad disputationem de s. trinitate habendam sepelitur sexto die ante inchoatam disputationem. Andreas Irenäus (Fritzmann) budaki száz lutheránus lelkész naptári feljegyzése. Vö. Handschriftliche Vormerkungen aus Kalendern des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts, gesammelt und mit erläuternden Anmerkungen herausgegeben von J. K. Schuller 1847. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 111. Band. Hermannstadt, 1848. 364. POKOLY: i. m. I. köt. 210—211.

ebből az új szöveghez, nem biztos, hogy a nyomdában volt!

A *De falsa et vera* megjelenési körülményeinek tisztázásánál az ajánlólevél ezen közléséből kell kiindulni: „Quaedam etiam post obitum Typographi perperam impressa sunt”.¹⁴ Mentegetés ez amiatt, hogy a mű egyes részletei a nyomdász halála után silány módon nyomattak. Ebből megállapítható, hogy a *De falsa et vera* nyomtatása 1568 februárja végén a nyomdász halála miatt félbeszakadt. Lehetetlennek tartom, hogy a félbeszakadt munka 1568 elején kezdődött volna, hisz bizonyítékunk is van arra, hogy a mű nyomtatása már 1567 második felében elkezdődött, folyamatos végzését azonban más művek egyidejű munkálata alaposan hátráltatta. Így az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezése nem lehet egyszerű sajtóhiba.

A bizonyíték Császmái István elveszett könyvecskéje a *De falsa et vera* számára készült nyolc szentháromságot ábrázoló metszettel és azok magyarázataival, melynek egykori létezéséről maga Császmái emlékezik a Tordai Sándor András művére kiadott válasziratában (*Thor-dai Sándor Andras Irasara való felelet*. Gyulafehérvár, 1568. RMK I. 67.). Ennek 1567 második felében, de legkésőbb még valamivel az év vége előtt való megjelenését bizonyítja Méliusz *Az szent Janosnac tölt jelenésne*. . . *magyarazasa* című műve (RMK I. 69.) Debrecenben 1568. jan. 8-án kelt előjáróbeszédében olvasható elítélő nyilatkozat Hoffhalter Rafael ellen, aki „a pénzért el árulta, mert meg faragta és csufolta a szent háromságot”.¹⁵ Hogy Császmái e könyvecskéje a *De falsa et vera* I. könyve 4. fejezetéből vett különnyomat-féle volt, és nem előbb keletkezett önálló kiadvány,¹⁶ melyet Dávid később foglalt volna bele nagy művébe, már a képek eredetéből megállapítható. A Dávid szerkesztésében megjelent mű címlapja szerint a lengyelországi és erdélyi unitárius papok közös munkájának volt a gyümölcse, s ez vonatkozik a szentháromságot ábrázoló képanyagra is. A korábbi kutatás a képek származási helyét Krakkó és Róma környékén kereste.¹⁷ Az újabb kutatás viszont már határozottan megállapította, hogy azok nagyobb része Krakkó vidékéről és a Lengyelországgal határos német területekről való.¹⁸ A képeket Hoffhalter Rafael metszette fába,¹⁹ de a két utolsó szemléltető ábrázolás kivételével nem önálló invenció alapján, hanem a külföldi gyűjtésből nyert ikonográfiai típusok lemásolásával. Kétségtelen, hogy ezek felkutatásában lengyel papok tevékenykedtek, az egyes képtípusokhoz talán polemikusz szöveget is csatoltak, s ezt a munkát nem Császmái István magyar nyelvterületre korlátozott propaganda művecskéje, hanem a Dávid Ferenc szerkesztésében lengyel és erdélyi magyar unitárius papok összefogásával az európai nyilvánosság elé készülő antitrinitárius rendszerező mű, a *De falsa et vera* számára végezték.²⁰ Azok, akik Császmái könyvét megtették önálló kiadványnak, melyet szerintük Dávidnak csak később, 1568-ban vett át saját kiadványába, megfeledeztek e képek oly természetes elsődleges rendeltetéséről és eredetéről, ami Császmái műve elsőbbségét kizárja. Nem történhetett a dolog másképpen, mint hogy Császmái, aki gyulafehérvári unitárius lelkes volt és Dávid megbízásából a nyomda adminisztrátoraként is működött, alkalmilag jutott arra az ötletre, hogy a *De falsa et veranac* éppen akkor készül E és F jelzésű íveim levő nyolc metszetről különnyomatot készíttessen, melyekhez azután odanyomatta a maga által fordított magyar szöveget. Az is természetes, hogy Császmái a maga művecskéjét még Dávid könyve megjelenése előtt forgalomba hozta, így kerülhetett az 1567 végére Méliusz kezébe. Mindebből levonható a tanulság, hogy a *De falsa et veranac* nyomtatása már 1567-ben megindult, Hoffhalter a hozzá való metszeteket már ekkor elkészítette s a munka Császmái könyvecskéje elkészítéséig legalább az E és F jelzésű iverig haladt előre. Ekként az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezésének tudatos megjelölésnek kell lennie, mely a kézirat nyomdába adásának vagy a nyomtatás megkezdésének időpontját kívánja jelezni.

Hoffhalter Rafael ekkortájt készülhetett el első gyulafehérvári nyomtatványával, Dávid *Refutatio Scripti Petri Melii*-jével (RMK II. 107.), melynek ajánlása 1567. szept. 1-én kelt. Ennek dacára a külföldi részére is szánt, reprezentatív jellegű *De falsa et vera* nyomtatása csak vonatottan indult, mert Dávidnak Méliusz 1567. évi két zsinati hitvallása ellen írt cáfoló iratai, a *Rövid Magyarázat* (RMK I. 61.) és a *Rövid Utmutatás* (RMK I. 62.) közben munkába kerültek, s ezeknek a hazai nyilvánosság számára való mielőbbi kibocsátásához az új eszme diadalra juttatása szempontjából Dávidnak életérdeke fűződött. Sikertült is Hoffhalternek Dávid e két műve megjelenését még 1567 végéig biztosítani. Alkalmasint ennek a körülménynek tudható be, hogy Dávid a *De falsa et vera* I. könyvének 2–3., valamint II. könyvének 1. és 4. fejezetét a *Rövid Magyarázat* első három fejezetében magyar szöveggel mintegy előlegül

¹⁴ KANYARÓ FERENC: *Protestáns vitairatok Mélius idejéből*. MKsz. Új folyam. IV/1896. 332.
¹⁵ 4/a levél. GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 137.
¹⁶ BORBÉLY ISTVÁN: *Unitárius polemikusk Magyarországon*. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.
¹⁷ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 331. GULYÁS PÁL: i. m. 137.
¹⁸ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *A magyarországi könyvdisztés a XVI. században*. Bp. 1961. 86–87.
¹⁹ Es nem Császmái István, mint BORBÉLY ISTVÁN állította: *Unit. polemikusk*. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254.
²⁰ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.

www.kanyaró.hu
100% a magyar nyelv elterjesztéséért
devalválás
harmadik fél

közre adta.²¹ Mindezekből következtethető, hogy a *De falsa et vera* nyomdai előállítása csak az 1568. év kezdetén léphetett intenzív stádiumba. Hoffhalter Rafaelnek 1568 február vége felé bekövetkezett halála azonban bizonytalan időre megszakította a munkát. E bajhoz még más kellemetlenség is járulhatott. A Császmái kiadványának szentháromság-emblémei az akkor még tekintélyes számú hagyományos gondolkodású hívőseregben ösztönös felháborodást válthattak ki, melynek — mint már láttuk — Méliusz nem habozott kifejezést adni. Thuri Mátyás viszont Wittenbergből 1568. márc. 28-án Johann Wolf zürichi tanárhoz írt levelében már külföldön szellőztette Császmái könyve botránkozást keltő képeinek az ügyét.²² Dávid e rossz atmoszférában maga sem igen bántotta, hogy az azonos képanyaggal dekorált könyv megjelenése egyelőre késétt, mert nem lett volna célszerű a Hoffhalter és Császmái személyét terhelő ódiomot feleslegesen magára vonni. Az 1568 márciusának 8—17. napjain tartott második gyulaféhevári hitvita után azonban áradásszerűen megnőtt Dávid erdélyi tábora, s többé nem kellett tartania attól, hogy kiadványának illusztrációi akadályt gördítenének eszméi terjedése útjába. Mikor végre újra megindulhatott a munka a nyomdában, megint egy időszzerű mű, a második gyulaféhevári hitvita unitárius szempontú leírását tartalmazó *Brevis Enarratio Disputationis Albanae* (RMK II. 111.) sürgős kiadása hátráltatta a *De falsa et vera* nyomtatásának befejezését. Így történt, hogy a könyv csak 1568 augusztusában kerülhetett az olvasók kezébe. A *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii* című 1568. évi művében (RMK II. 116.), mely a *Brevis Enarratio* után jelent meg, Dávid a *De falsa et vera* nak még csak ezutáni megjelenéséről nyilatkozik,²³ a *Refutatio Propositionis Petri Melii* című 1568-ban kibocsátott műve (RMK II. 114.) előszavában azonban már arról számol be, hogy annak egy példányát megküldötte Méliusznak Nagyváradra, ahol az 1568. aug. 22-én éppen zsinatot tartott.²⁴ Egy évig húzódtot tehát a *De falsa et vera* nyomdai munkája. Elkészültét Dávidnak a hazai dogmatikai harcok folyamán sorra következett időszzerű művei, valamint a Hoffhalter halálával bekövetkezett nyomdai üzemszünet egyaránt hátráltatták.

Most jött az utolsó aktus, a II. János királyhoz intézett előszó megírása és csatolása, ami feltétlenül Dávid műve volt. Közvetlenül a szedés előtt történhetett, hogy valaki, akár Dávid, akár Császmái, a nyomda adminisztrátora volt, emlékezve a könyv egy év óta húzódozó nyomdai munkálatára, az ajánlólevelet 1567. aug. 7-ről datálta, ez által is kidomborítván a kiadvány 1567. évi illetékességét. Ugyanezen okból maradt el a könyv címlapján az 1568-as megjelenési év feltüntetése. E művelet közben az illető megelégedkezett arról, hogy az ajánlólevélben a nyomdásznak e keltezéshez viszonyítva későbbi időpontban történt elhalálzására van hivatkozás. Lényegében így látta a probléma megoldását Kénesi Tözsér János *De Typographiis Unitariorum* című kéziratában²⁵, s ezt az álláspontot képviselte Borbély István is.²⁶ Kanyaró Ferenc az ismert adatok alapján biztosan 1568-ra helyezte a mű megjelenését, de az az eljárás, mellyel az ajánlólevél 1567. aug. 7-i keltezését, mint állítólagos sajtóhibát, kerek egy évvel utóbbra, 1568. aug. 7-re igazította, már minden szilárd alapot nélkülöz.²⁷ Az utána következő kutatás Kanyaró megállapítását minden kritika mellőzésével magáévá tette.²⁸ Pokoly József, bár jól ismerte a mű 1568. évi megjelenésére vonatkozó adatokat, eleinte még ragaszkodott az ajánlás 1567-es keltezésének helytálló voltához,²⁹ később azonban ő maga is Kanyaró álláspontjához csatlakozott.³⁰

A lelkiismeretes történetkutatás nem nyúl hozzá szívesen dátumok kiigazításához, adatok megváltoztatásához, különösen akkor nem, mikor más mód is kínálkozik a mutakozó ellentmondások feloldására. Hogy hová visz ez az önkényeskedés, jól láthattuk Pokolynak szabados magatartásából, mellyel a kétségtelen hitelességű 1566. márc. 15-i tordai zsinatot

²¹ SIMÉN DOMOKOS: Az unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai. Ker. Magvető. XII/1877. 227. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 330—331. POKOLY JÓZSEF: Az unitarizmus Magyarországon. ProtSz. X/1898. 230. Ua.: Az erdélyi ref. egyh. tört. I. köt. 201—202. BORBÉLY ISTVÁN: Unit. polemikusok. Ker. Magvető. XLIV/1909. 254, 255. Ua.: Dávid Ferenc és kora. Ker. Magvető. XLVI/1911. 101—102. GULYÁS PÁL: i. m. 136. A magyar irodalom története. I. köt. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 491. Merő találgatás csak, hogy Császmái könyvecskéjének címe „Az Antikrisztus képei” (KANYARÓ: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 330—331.), vagy a *De falsa et vera* IV. fejezetének élelri kölcsönzött „De horrendiis simulacris deum trinum et unum adumbrantibus” (GULYÁS: i. m. 136.) lett volna.

²² LAMPE—EMBER: i. m. 222.

²³ Sed haec fuis in disputatione, et in eo, qui mox sequetur, libro de vera et falsa Dei Patris, filii et spiritus sancti cognitione, tractabuntur. Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii. c2 levél. V6. KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 332—333.

²⁴ JAKAB ELEK: Dávid Ferenc emléke. 118—119. POKOLY JÓZSEF: i. m. I. köt. 219.

²⁵ POKOLY JÓZSEF: i. m. ProtSz. X/1898. 252.

²⁶ BORBÉLY ISTVÁN: i. m. Ker. Magvető. XLIV/1909. 253.

²⁷ KANYARÓ FERENC: i. m. MKsz. Új folyam. IV/1896. 333.

²⁸ GULYÁS PÁL: i. m. 136.

²⁹ POKOLY JÓZSEF: i. m. ProtSz. X/1898. 232.

³⁰ POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi ref. egyh. tört. I. köt. 215.

egyszerűen stornirozta, s az ennek neve alatt fennmaradt hitvallást pedig átruházta az 1567. febr. 13-i tordai zsinatra. Ezzel azonban Dávid antitrinitárizmusának kezdeteit hamis beállításba helyezte.

Könyvünk 1568. évi megjelenése nincs ellentétben ajánlólevelének 1567. aug. 7-i keltezésével. Ezért utóbbi kiigazításának nincs helye, mert ezzel elsikkad az a fontos tény, hogy a mű nyomtatása már 1567 augusztusában elkezdődött, sőt megjelentetése is eleinte 1567-re volt tervezve. Ez irányba mutat Fitz József magatartása is, aki posthumum művében a *De falsa et vera* ajánlólevele 1567-es datálásának 1568-ra való igazítását szkeptikusan ítélte meg, jeléül annak, hogy a probléma közkeletű beállítását nem tartotta megnyugtatóan tisztázottnak.³¹

Dávidnak a *De falsa et veraval* kapcsolatban két országra kiterjedt szerkesztőmunkája is jelentős időt vehetett igénybe. Még ha kiadványának nyomtatása teljes egészében 1568 folyamára esett volna, akkor sem lenne nehéz arra következtetni, hogy anyagának összegyűjtését, rendezését, de szellemi elsajátítását is már jóval előbb el kellett kezdenie. S ez feltételezi azt is, hogy Blandrata közvetítésével már nagyon korán kapcsolatot létesíthetett a lengyelországi antitrinitáriusokkal. E kiadványában helyet foglaló eszmévelágot és exegetikai rendszert látjuk felcsillanni már 1566 végén a Károlyi Péterrel folytatott vitájának tételein és argumentumain csakúgy, mint az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton nyilvánított tanításain. E nagy jelentőségű teológiai kiadvány szerkesztésében már jelentős útszakasz állhatott mögötte, mikor ezt a zsinatot tartotta. Másként 1567. augusztusáig egyéb szétágazó erőfeszítései mellett nem lett volna kiadásra kész állapotban az antitrinitárizmus általa elfogadott tanításainak és exegetikai módszereinek ez a széles területről összegyűjtött summázata. Így méltán tekinthetjük a *De falsa et verat* az 1567. évi eszmék kifejezőjének, szellemisége alapján 1567. évinek, amivel legkevésbé nem gyengül meg az a tény, hogy nyomdai előállítás csak 1568-ban fejeződött be. Pirnát Antal fenti nézetemet kifogásolja, mivel a mű megjelenését illetően szilárdan a Kanyaró—Gulyás-féle felfogást vallja. Ellenvéleményemet részletesen kifejtettem. Amint látható, a probléma eléggé bonyolult s marad még körülötte tisztázni való. Egy dolog mégis bizonyos. A Kanyaró—Gulyás-féle magyarázat nem szabatos, van sebezhető pontja, tehát revideálásra szorul. Éppen ezért nem megfontolt dolog belőle kiindulva szakirodalomban járatlannak minősíteni azt, aki e labilis nézet felett kritikát gyakorol.

Kathona Géza

Kölcsey Ferenc fordításai?

Kölcsey műfordításai között helyet szoktak kapni a *Rác nyelvből* című szerelmes dal s két vitézi ének.¹ Az elsőnek említett vers pontos keletkezési dátumát is ismerjük: Pécel, 1814. június 30. Maga a költő árulja ezt el nekünk. Későbbi, önéletrajzi leveléből azt is megtudjuk, hogy háromszor dolgozta ki e költeményt.² E fordítás — mint alább látni fogjuk — inkább nevezhető átköltésnek, adaptációnak: a „péceli fordulat”³ idejére esik, mikor Kölcsey új műfajokkal s új hangnemmel próbálkozik, szakít az „elégiai, a feyerlich” tónussal,⁴ s a könnyed dalforma felé teszi meg az első lépéseket.

Egy 1813-as levele⁵ tanúsítja, hogy ismerte a XVII. századi kéziratos énekeskönyvet, az ún. Lugossy-kódexet, mely jónéhány értékes epikus költeményünket tartalmazza. Talán ekkor mozdult meg benne — s ebben a pesti irodalmi élet stílusa, hangneme, gyakorlata is megerősítette — a vágy, hogy elvont-elégikus költészetét a népies-dévaj irányba fejlessze. Népiesen természetesen a pesti irodalmi élet szalon-népiességét értjük, melyet Vitkovics Mihály egyéniségének s dalszerző természetének jeyvei határoznak jórészt meg. Kölcseyt e változásra Vitkovics költészete, a szerb dalokat magyar népdalformában tolmácsoló megannyi verse is ösztökélte. Igaz, hogy Vitkovics versei később jelentek meg, de nagyobb részt már elkészültek; társaságban — poharazgatás közben — énekelte.

³¹ FITZ JÓZSEF: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 218.

¹ Kölcsey Ferenc Összes Művei. Bp. 1960. (Sajtó alá rendezte: SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF.) I. köt. 189–190, 236–242.

² Kölcsey. . . III. köt. 509.

³ SZAUDER JÓZSEF találo kifejezése. Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 36.

⁴ Kölcsey. . . III. köt. 509.

⁵ I. m. 73–74.